

***BİLGE KAĞAN-KÖL TİĞİN ANITLIKLARININ
KALINTI-BULUNTULARI VE TÜRK KÜLTÜR TARİHİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ***

DURMUŞ, İlhami
TÜRKİYE/TURÇİYA

ÖZET

Türk tarih ve kültürü araştırmalarında **Köl Tigin** ve **Bilge Kağan Anıtlıkları** önemli bir yer tutmaktadır. Anıtlıkların sunak taşları, heykelleri, taşbabalari ve balballari arkeolojik buluntularını oluşturmaktadır. Yazıtlı taşları ise yazılı belgeleridir. Yazılı belgelerin okunmaları sonucunda Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, hukuki, askerî ve dinî durumları hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Arkeolojik kalıntı ve buluntular Türk kültür unsurlarının değerlendirilebilmelerini mümkün kılmaktadır. Arkeolojik ve yazılı kaynakların birlikte değerlendirilmeleri Türk kültürü üzerine yeni sonuçların ortaya konulmasına katkı sağlamaktadır. Yeni yapılan arkeolojik kazılar ve ortaya çıkarılan buluntuların değerlendirilmeleriyle **Anıtlıkların** Türklük araştırmalarındaki önemi daha da artmış bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Bilge Kağan, Köl Tigin, kültür, tarih, arkeoloji.

ABSTRACT

Ruins and Remains of the Monuments of Bilge Kagan –Köl Tigin and their Evaluation for the Turkish Cultural History

Köl Tigin and **Bilge Kagan Complexes** are important in search of Turkish history and culture. Altars, sculptures, stonebabas and balbals are the archaeological foundlings of those places. We learn a lot about social, political, financial, judicial, military and religious aspects of Turks in consequence of reading inscribed stones. Archaeological ruins and foundlings make it possible for us to utilize the factors of Turkish culture. The utilization of the archaeological and written sources together contributes to manifestation of the new results on Turkish culture. And everyday we learn more as a result of the utilization of the foundlings of new archaeological excavation.

Key Words: Turks, Bilge Kagan, Köl Tigin, culture, history, archaeology.

GİRİŞ

Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bozkır coğrafyası içerisinde Moğolistan bozkırlarının Türk tarih ve kültürü açısından özel bir yeri vardır. Dünya üzerinde görülen yerleşik, asalak ve konar-göçer kültür tipinden konar-göçer kültürlerin en iyi takip edilebildiği coğrafyalardan birisi Moğolistan bozkırlarıdır. Bu konar-göçer hayat tarzı adı geçen coğrafyanın prehistorik dönemlerinden günümüze kadar süreklilik göstermektedir. Özellikle Moğolistan'ın kuzeyinde

bulunan orta kuşak “bozkır kültürü”nün ortaya çıktığı, geliştiği ve günümüzde de yaşatıldığı sahalardan biridir. Bu saha içerisindeki “kalpgâh bölge” ise, **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin Anıtlıklarının** bulunduğu kültür coğrafyasıdır. Adı geçen anıtlıklar Orhun vadisinde Koşo Çaydam bölgesinde yer almaktadırlar. Burası Başkent Ulan Bator’un 360 km batısında, Ugeynor’un 20 km güneyinde ve Karabalgasun’un 25 km kuzeyinde bulunmaktadır (Durmuş, 2002a: 1).

Bilge Kağan ve **Köl Tigin** Anıtlıklarının bilim çevrelerince tanınması 19. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. İlk olarak 18 Temmuz 1889 tarihinde Rus bilgini N. M. Jadrincev, Orhun vadisinde Koşo-Çaydam’da bulunan büyük anıtlardan meydana gelen bir grubu keşfetmiştir. Bu keşiften bir yıl sonra, 1890 yılında A. O. Heikel’in yönetiminde bir Fin sefer heyeti araştırmalarda bulunmuştur (Nowgorodowa 1980: 238). “Moğolistan’ın Eskiçağ Atlası”nı neşreden W. Radloff 1892 yılında Koşo Çaydam’ı ziyaret etmiş ve orada çalışmalarına başlamıştır (Radloff, 1995).

Keşfedilen dört anıttan ikisi, stelleri (dikili taş) ve bunların üstüne kazılan yazıtları sayesinde, bilim çevrelerince büyük bir ün kazanmıştır. Ancak bu bilingua (çift dilli) olarak yazılmış metinlerin yardımıyla eski Türk runik yazısının okunması başarılabilmiştir. Bulunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına, tamamlanmasına, eski Türk tarih ve kültürünün araştırılmasına ve Göktürk döneminin değişik yönleriyle aydınlatılmasına yarayacak pek çok değerli verileri ortaya koymuştur. Bu veriler değerlendirilerek çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Thomson, 1993).

Türk bilim adamları da Moğolistan’daki Türk anıtları üzerinde Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren çalışmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar arasında arkeolojik buluntular esas alınarak yapılanlar ve seyahate dayalı olanların yanında; Türk dili açısından kayda değerleri de bulunmaktadır (Durmuş, 2002b: 14). Bütün bu çalışmalar incelendiğinde Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlıkları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Anıtlıkların Plan ve Buluntuları

Bilge Kağan Anıtlığı için Köl Tigin Anıtlığı’nın bir model olarak alındığı anlaşılmaktadır. Çünkü her iki anıtlıkta aynen birbirine benzemektedir. Dikdörtgen planlı olan Bilge Kağan Anıtlığı’nın girişi doğu taraftadır. Girişten başlayarak doğuya doğru devam eden balbal sıraları, aşağı yukarı 3 km’yi geçmektedir (Durmuş, 2006: 33). Yoluğ Tigin’in bir ay dört gün boyunca inşası için çalıştığı belirtilen anıtlık (**Bilge Kağan Yazıtı**: güney-batı), üç ana bölümden oluşmaktadır. Doğuda girişten sonra hemen içeride ortada bir yerde kaplumbağa heykeli ile sunak taşı arasında yazıtlarda “eb-bark” olarak belirtilen yapı yer almaktadır. Anıtlığın en batı ucunda da sunak taşı bulunmaktadır.

Şimdiye kadar kazıların sağladığı bilgilere göre, kaplumbağa kaidenin altında takriben 40 cm yükseklikte sıkıştırılmış bir kil zeminin mevcut olduğu anlaşılmıştır. Çok kumlu bir toprak yapısına sahip olan **Bilge Kağan Anıtlığı** ve çevresinde kaplumbağa kaide ve üzerine konulan bengü taşın ağırlığını taşımak için böyle bir yola gidildiği anlaşılmaktadır. Aynı uygulama barkta da yapılmıştır. Burada da yapıyı taşımak için 65-70 cm yüksekliğinde sıkıştırılmış kil tabakadan meydana gelen bir podyum kullanılmış gözükmektedir. Sunak taşı yaklaşık 240x240 cm ebadında olup, tam orta kısmında 86cm çapında silindir şeklinde ve 110 cm derinliğinde bir çukur bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda sunak taşının da yüksekliğidir. Sunak taşının altında sıkıştırılmış kilin bulunmaması ise dikkat çekicidir. Çünkü bölgede bol miktarda yağın yağmur kumlu toprak tarafından kolayca emilmekte ve taşın ortasındaki silindir şeklindeki çukur suyla dolmamakta ve taş zarar vermemektedir (Durmuş, 2002c: 227-228).

Bilge Kağan Anıtlığı'nda kullanılan çeşitli malzeme hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz. Bunlar arasında döşeme tuğlaları önemli bir yer tutmaktadır. 32x32 cm ve 32x16 cm olmak üzere iki tür döşeme tuğlası kullanılmıştır. Kalınlıkları ise yaklaşık 7 cm'dir. Barkın çatısı ve sur duvarlarının üst kısmında iki tür çatı kiremidi kullanılmıştır. Bu kiremitlerden küçük boy olanların uzunluğu 33 cm, genişliği 13 cm ve yüksekliği 3 cm'dir. Büyük boy olanların uzunluğu 43 cm, genişliği 24 cm ve yüksekliği 3 cm'dir. Bu oluklu kiremitlerden büyük boy yayvan olanlar altta, küçük boy olanlar üstte büyük boyları birbirine tutturmada kullanılmıştır. Anıtlığın etrafını çeviren sur duvarları killi topraktan yapılmış, üzerleri ise sıvanıp boyanmıştır. Kiremit kırmızısı, turkuaz ve bej renginin çok kullanıldığını kalıntılar ortaya konulmaktadır (Durmuş, t.y.: 31).

Bilge Kağan Anıtlığı kazıları anıtlığın planının ve kullanılan malzemelerin öğrenilmesinin yanında, kıymetli arkeolojik buluntular da vermiştir. Bu zengin buluntu grubu, sunak taşının kuzey tarafında taş sandukanın güneyinde ortaya çıkartıldı. Sunak taşı ile sandukanın güneyindeki mesafe 2 m olup, buluntular sunak taşının 75 cm kuzeyinde, sandukanın güneyinde taştan 85 cm güneyde bulunmuştur. Takriben 40x40 cm alana yayılmış durumdaki buluntular 120 cm derinlikte yer almaktaydı. Buluntuların altın, gümüş, demir ve kıymetli taşlardan oldukları dikkati çekmektedir. Çeşitli küçük sürahi, kaplar, fincanlar, heykelcikler ve süsleme unsurları söz konusu buluntular arasında yer almaktadır. Bunların arasında en önemlilerinden birisi altından taçtır. Bu taçın üzerindeki, kartal familyasından yırtıcı kuş, hem Köl Tigin'in mermer heykelinin başında bulunan kartalla hem de **Anonim IV Anıtlığı** sanduka taşlarının dış yüzündeki yırtıcı kuşla (Balint, 1989: 262-263) karşılaştırma yapmayı mümkün kılmaktadır.

Köl Tigin adına yaptırılmış **Köl Tigin Anıtlığı** da 1957-1958 yıllarında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak-Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda Türk kültür tarihi, Türk sanatı tarihi ve Türk arkeolojisi açısından kıymetli bilgilere ulaşılmıştır (Jisl, 1960: 65-77).

Köl Tigin Anıtı'nda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda genel olarak anıtlığın planı ve ortaya çıkarılan eserler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Anıtlık dikdörtgen şeklinde olup, duvarın çevrelediği alan 67,25x28,25 m boyutundadır. Bu alan 33,5 cm genişliğinde dört köşe, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla kaplanmıştır. Doğu duvarında 2,90 m genişliğinde bir kapı açılmıştır. Bu giriş kapısının her iki tarafına birer koçu tasvir eden mermerden iki heykel konmuş, bunların başları birbirine bakmaktadır (Jisl, 1963: 391). Girişten batıya doğru 8 m gidildiğinde 2,25 m uzunluğunda, mermerden başsız bir kaplumbağa bulunmaktadır. Bunun üzerinde bir mil yardımıyla yazıt taşı tespit edilmişti (Jisl, 1963: 392). Koşo Çaydam' dadikilen ilk stel olan **Köl Tigin Anıtı** 3,75 m yükseklikte, yukarı kısmı 1,22 m, aşağı kısmı ise 1,32 m eninde olup, 44-46 cm kalınlığındadır. Anıtın doğu, kuzey ve güney yüzleri Göktürk harfleriyle Türkçe yazılmıştır (Sertkaya, 1995: 17).

Girişle tümsek arasındaki alanda, devlet adamlarının tabii büyüklükteki tasvirleri bulunmuştur. Bunların kutsal yere giden yolun her iki yanında dizilmiş olarak bu alana konmuş oldukları sonucuna varılmaktadır (Jisl, 1963: 392). Bu heykellerin buldukları kutsal mekân ve kaplumbağa arasındaki dini alay yoludur. Buradaki heykeller hürmetkâr yapıları, çeşitli tiplerde oluşları ve ayrıntıların itinalı yapımıyla dikkati çekmektedirler (Nowgorodowa, 1980: 241).

Kutlu yer, avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan, kenarları hafifçe meyilli 1 m yüksekliğinde bir kaide ile 13 x 13m genişliğinde bir temel üzerinde bulunuyordu. Podyumun üzerinde yapı 10,25 x 10,25 m boyutunda, kare planlı olarak yükseliyordu. Yapının cephesi doğuya yönlendirilmişti ve doğan güneşin ışınları ile karşılaşılıyordu. Tamamen bütün yapı doğuya çevrilmişti, yukarıda da belirtildiği üzere, anıtlığın giriş kapısı da doğuda bulunuyordu (Nowgorodowa, 1980: 238-239).

Yapının içi renkli freskler (duvar resimleri) ile süslenmişti. Fresklerden parçalar kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Yapının içinde asıl kutlu yeri sınırlayan 4,40 x 4,40 m boyutlu ikinci bir duvarın temelleri bulunmuştur. Böylece bu duvarla dış duvar arasında 1,82 m genişliğinde, çepeçevre dolanan bir yol bulunuyordu. Yapıya doğudan girdikten sonra iç alanda da gidiş mümkün olabilmekteydi. İç alanın üstündeki satıhta, oturmuş durumda iki tasvirin alt kısımları torso (heykel parçası) olarak bulunmuştur. Bunların dışında ortaya çıkartılmış olan buluntularla heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğu belirlenebilmiştir (Jisl, 1963: 393-395). Köl Tigin'in ölümü üzerine taziyede bulunmak, ölü için kurban sunmak, aynı zamanda taştan bir stel dikmek üzere gönderilen Çinlilerin Köl Tigin' in taştan tasvirini yaptıklarının belirtilmesi de ortaya çıkarılmış heykellerin Köl Tigin ve eşine ait olduğunu göstermektedir (Jisl, 1963: 395).

Bizzat **Anıtlığın** duvarlarının dış tarafında anıtlık ile ilgili müstemilât balballardır. Onlar sütun şeklinde yapılmış taşlardır. Balballar da heykellerde

olduğu gibi belirli bir sıraya dizilmişlerdir. Külliye'nin doğu dış tarafında batıdan doğuya doğru sıralanmışlardır. Bu balballar kilometrelerce uzunlukta sıra oluşturabilmişlerdir. Böyle her bir taşın öldürülmüş bir düşmanı canlandırdığı bilinmektedir (Durmuş, 2001: 185).

Köl Tigin'in balbal sırası üç kilometre uzanıyor ve 169 balbal ortaya çıkıyor. Köl Tigin zamanında çok önem taşımalarına rağmen, şimdi taşların bir kısmı devrilmiş ve toprağa gömülmüştür. Köl Tigin'in böyle çok sayıda düşmanı öldürdüğü anlaşılıyor (Nowgorodowa, 1980: 242). Onun yaptıklarından övgüyle söz eden bengü taşında kahramanlığı "Hücum ettiğini, Türk beyleri hep bilirsiniz." (**Köl Tigin Yazıtı:** doğu, 34) sözleriyle vurgulanıyor.

Bilge Kağan ve Köl Tigin Anıtlıkları planları ve kullanılan malzemeleri bakımından birbirlerine çok benzemektedirler. Çünkü Bilge Kağan anıtlığı yapılırken **Köl Tigin Anıtlığı** model olarak alınmıştır. Her iki **Anıtlık**'ta dikdörtgen planlıdır. **Anıtlığı** sur sistemi içerisinde doğudan batıya kaplumbağa kaidelerin üzerinde bulunan yazıtlı taşlar, orta kısımda "yazıtlarda "eb-bark" olarak belirtilen yapılar ve batı tarafta da sunak taşları yer almaktadır. "Eb-bark" olarak belirtilen yapılarda ne bir kült heykeline ne de Bilge Kağan ve Köl Tigin'in cesetlerine rastlanılmıştır. Bu itibarla bu **Anıtlıklar** türbe ya da tapınak değildir. Zaten Tanrı'yı soyut bir kavram olarak gören Türklerin onu antropomorflaştırmaları, yani insan şeklinde düşünüp, tasvir etmeleri ve heykelini yapmaları da mümkün görülmemektedir (Durmuş, 2006: 34).

Anıtlıkların savunma sistemleri de birbirlerine benzemektedir. Anıtlıkların etrafını sur sistemi çevirmekte, sur sisteminin dışında alt kısımları killi toprakla sıvanmış ve zamanında suyla doldurulmuş kanallar anıtlıkların etrafını çevirmektedir. Kanallardan çıkarılan topraklar dış tarafa dökülmüştür. Atı üzerine binmiş yay gerip, ok atabilen bir süvarinin anıtlıkların sur duvarına yanaşarak zarar vermeleri de böylece önlenebilmiştir. Bu özelliğiyle Anıtlıklar tıpkı klasik dönem ova yerleşiminin savunma sistemi gibidir (Durmuş, 2006: 34).

Anıtlıklarda "eb-bark" olarak geçen kutsal yapının cephesi doğuya yönlendirilmiştir. Kapıları doğuya açılmakta, anıtlıkların girişi de doğudadır. Bu durum yapının planının Türk anlayışına göre yapıldığını gösteriyor. Çünkü Türklerde doğu en önemli yöndü. Güneşin doğduğu tarafın Türklerce kutsal yön sayıldığına dair deliller çoktur. Hükümdar otağının doğuya açılması, hakanların tahtta doğuya dönük oturmaları bunun en belirgin örneğidir. Asya Hunları ve Göktürkler'de veliaht gösterilenin idaresine verilen veya hakanın oturduğu taraf olan doğu yönü, batıya nazaran üstün kabul edilir ve yüksek hâkimiyeti temsil ederdi (Kafesoğlu, 1989: 240). Asya Hun Devleti'nde mühim kimselerin tayin edildiği sağda ve soldaki 4 büyük makama Hunlar "Dört Köşe" adını vermişlerdi (De Groot, 1921: 56). Göktürk dönemi mezarlarının üzerine, yanına ve daha uzağına taşlar dikilmişti. Bu taşlarda yön göstermekte idi. Gösterilen yönlerin

çoğunluğunun doğu olması da yukarıdaki düşünceyi desteklemektedir (Ögel, 1984: 134). Yönleri belirli renklerle ifade eden Türklerde doğu “gök” ile sembolize edilmiştir (Durmuş, 2007: 167). Buradan da doğunun önemi ortaya çıkmaktadır.

Anıtlıkların planının yanında, kalıntı ve buluntuları açısından da benzerlik görülmektedir. Her ikisinde de yazıtlı taş, kaplumbağa heykeli, sunak taşı, heykeller, ikişer âdet koç heykeli ve dış taraflarında batıdan doğuya doğru belirli aralıklarla devam eden balballar bulunmaktadır. **Bilge Kağan Anıtlığı**'nda **Köl Tigin Anıtlığı**'ndan farklı olarak iki âdet arslan heykeli yer almaktadır.

Köl Tigin Anıtlığı'nın **Bilge Kağan Anıtlığı**'na, bu anıtlıkların Karabalgasun şehrine ve bütün bunların ise eski Karakurum şehri ve yapılarına model oluşturduğunu söyleyebiliriz. Şu anda ayakta duran yapılarıyla ve sur sistemiyle en iyi bilinen Karakurum'dur. **Anıtlıkların** yeniden inşasında ise, buradaki sur sistemi ve yapıların anıtlıklara model oluşturabileceğini söylemek mümkündür.

İnsan Heykel, Tasvir ve Sembolleri

Türk kültür çevresinde insan tasvirlerine kayalar, madeni levhalar, topraktan kaplar ve halılar üzerinde rastlanılmaktadır. Bu tasvirler Türklerin görünüşü ve giyimi hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmaktadır. Şüphesiz Sakalar ve Hunlardan Göktürklere kültürel süreklilik içinde insan tasvirleri yapma geleneği ulaşmıştır.

Göktürk döneminde en kayda değer tasvirler heykellerdir. Göktürklerin yayılmış oldukları kültür coğrafyalarında, özellikle devlet yöneticilerine ait anıtlıklarda çok sayıda heykel ortaya çıkarılmıştır. Bu tür anıtlıklardan birisi İlderis Kağan'a ait olanıdır. Burada erkek ve bayan heykelleri gerçekçi bir tarzda tasvir edilmiştir (Esin, 1986: 178-179). **İlderis Kağan Anıtlığı**, **Köl Tigin** ve **Bilge Kağan Anıtlıklarına** model oluşturduğu gibi, bu anıtlığın heykelleri de adı geçen anıtlıkların heykellerinin yapımına etki etmiştir.

Köl Tigin Anıtlığı'nın en kayda değer buluntuları mermer heykellerdir. Korunmuş parçalara göre Köl Tigin ve eşi tasvir edilmiştir. Köl Tigin'in çehresi yüksek bir başlık altında güçlü bir şahsiyetin ferdî özelliklerini gösteriyor. Dudaklar sağlam bir şekilde bir araya gelmiş, çene ise enerjiktir. Açık bir şekilde bir erkeğin portresinden takriben kırk yaşında olduğu çıkarılabiliyor. Yüzünden irade ve azimlilik görüntüsü anlaşılabilir (Nowgorodowa, 1980: 239).

Bilge Kağan Anıtlığı'nda da çeşitli heykeller bulunmakla birlikte, Bilge Kağan ve eşine ait mermer heykeller bu tür buluntular arasında en kayda değerleridir. Her ikisi de oturur şekilde tasvir edilmişlerdir. Bu heykellerin gerçekçi bir şekilde tasvir edildiklerini düşünmek gerekir. Buradan yaklaşık boy ve kilolarının tespiti bile mümkündür. Ayrıca üzerlerindeki giyimleri de o dönemin giyim kuşamını anlamayı da mümkün kılmaktadır.

Taş figürler arkeolojik, tarihî ve etnografik literatürde eski halk tarafından “kamenneye baba”, “taşbaba”, “taşkadın” olarak adlandırılmıştır. Bunlar günümüzde Moğolistan, Tuva, Altaylar ve Kuzey Çin’in kenar bölgelerinde bulunmaktadır. Bunlar ya etrafı taş levhalarla çevrili bir yer, ya da Orhun Anıtlıkları tipinde büyük anıtlıkların dışında doğu tarafta bulunuyorlar (Jisl, 1970: 7).

“Taşbaba” kavramı çok ya da az kaba figürler veya hatıra mahallerinin dışında, çoğunlukla doğu taraflarında duran, yalnız hafifçe gösterilmiş başlarıyla taşlar için kullanılıyor. Bu kavram içeriğinden anıtlığın çiti ya da sur sistemi dışında bulunan bütün diğer oturan –bağdaş kurmuş, diz çökmüş– ayakta duran, büyük ölçüde tam plastik olarak işlenmiş figürlerden ayrılıyor. Taşbabalarda belden alt kısmın betimlenmesi de bulunmuyor.

“Taşbabalar”ın düşmanların tasvirleri olduğu ve ölenler olmadığı ortaya çıkıyor. Yerli halkın karakteristik hususiyetleri üzerine taşbabaların görünüşünden sonuç çıkarmak belirli bir temelin yokluğunu hissettiriyor. O bölgede erkeklerin donanımı ve elbisesinde rastlanan fiziki tip malumatı hiç verilmiyor. Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarında çeşitli savaşların tasvirlerini biliyoruz. Burada Uzakdoğu’dan Kitan, Tatabı, güneyden Çinliler, kuzeyden Kurikan ve Kırgızlar, başka batı Türkleri, Araplar vd. karşılaşıyoruz. Buna ilaveten asi soy arkadaşlarına karşı savaş tasvirleri çıkıyor (Jisl, 1970: 38).

“Taşbabalar”ın görüntüsünde arkeolojik buluntulardan istifade edersek, böylece bu sahalarda esas itibarıyla o zamanki bütün konar-göçerlerin görünüşünün çok benzer olduğunu görürüz. Elbette taşbabalara yalnız emin tipler olarak bakılmaktadır. Onlar az çok düşmanların şematik tasvirleridir. Çeşitli farklılıkların oluşumunda yerli atölyelerin geleneği, diğer örneklerin taklidi ve bazı taşçılarının kabiliyeti etkili olmuştur (Jisl, 1970: 39).

Türk tipi hakkında taşbabalardan da bilgi edinilebilmektedir. **Anonim I Anıtlığı**’nda bulunan bir taşbaba bu hususta bir fikir vermektedir. Bu tür taşbabalar bozkır kültür çevresinde oldukça çok ortaya çıkarılmıştır. Bu tür buluntuların heykellerden farkı üç boyutlu olarak yapılmamalarıdır. Taşların arka tarafı düz ya da tam işlenmemiştir. Ancak Türk tipolojisinin belirlenmesinde önemli bir yer tutmaktadırlar. Çünkü bu tür taşbabalar daha çok aynı soya dayalı düşmanların tasvirleridir.

Heykeller, taşbabalar, damgalı, yazıtlı ve hem damgalı hem de yazıtlı taşlara göre anıtlıkların dış tarafında tasvirsiz, damgasız ve yazıtsız sütun şeklinde taşlar da bulunmaktadır. Balbal olarak adlandırılan bu taşlar anıtlıkların doğusunda hemen dışından başlamak üzere batıdan doğuya doğru sıralar hâlinde uzanmaktadırlar. Bu balballar kilometrelerce sıra oluşturmaktadırlar.

Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlığı ile çevredeki Anonim anıtlıkların balbal sıraları dikkati çekmektedir. **Köl Tigin Anıtlığı**'nın 169 balbalının varlığı ortaya konulmuştur (Nowgorodowa, 1980: 242). Oysa yapmış olduğumuz yüzey araştırmasında **Köl Tigin Anıtlığı**'nın 175, **Bilge Kağan Anıtlığı**'nın ise 215 balbalı tarafımızdan belirlenmiştir. Balbalların bir kısmı yerlerinden kaldırılmış, bir kısmı da kumların altına gömülü kalmıştır. Türk kültür çevresinde anıtlıklarda bol miktarda balbal sırası dikkati çekmektedir.

Bengü, Sunak ve Hatıra Taşları

Türk kültür çevrelerine bakıldığında o çevrede en çok hangi malzeme varsa o tür malzemenin Türkler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Malzemelerin seçiminde şüphesiz yalnız bol miktarda bulunması yeterli değildir. Aynı zamanda kullanılan malzemenin dayanıklılığı ve ne için kullanıldığı da önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda dayanıklılık açısından taş malzeme, özellikle mermer, granit türü dayanıklı malzemeler arasında sayılabilir. Bu tür dayanıklı malzemenin kullanımı iklim bakımından gece ve gündüz arasında sıcaklık farkının çok fazla olduğu, hatta yaz ve kış arasında sıcaklık farkının çok belirgin olarak görülebildiği kültür coğrafyalarında daha da önem taşır.

Türklerin yaşamış olduğu kültür coğrafyalarında dayanıklı taşların kullanılması şüphesiz onlarda mevcut anlayışla ilgilidir. Bundan dolayı uzun yıllar kalmasını düşündükleri yazı ve tasvirlerini taşlar üzerine yazıp çizmişlerdir. Bunlar üzerleri önemli şahsiyetler tarafından yazdırılıp çizdirilmiş taşlardır. Kendileri bu taşları “bengü taş” olarak adlandırmışlardır. Bengü, “ebedî”, “ölümsüz” anlamlarına gelmektedir. Ebedilik ve ölümsüzlük, kalıcılık adına taşta mevcuttur. İşte geçmişin, yaşanan zamanın anlatıldığı ve geleceğe yönelik mesajların da verildiği yazıtlı taşlar dün-bugün-yarın üçgeni içinde düşünüldüğünde de büyük önem taşımaktadır.

Taşların ölümsüzlüğünü **Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarındaki** bilgilerden de anlamaktayız. **Yazıtlarda** “bengü taş diktirildiğinden söz edilmektedir. Buradan gelecek nesillere bu yazıtların kalmasının amaçlandığı görülmektedir. Gerçekten de bu yazıtların dikiliş tarihi itibarıyla uzun zaman geçmiştir. **Köl Tigin Yazıtı** 732 yılında dikildiğine göre, 2007 yılı itibarıyla 1275 yıldır aynı hatıra mahallinde durmaktadır. Kışın sıcaklığın -60 dereceye düştüğü ve yazın +30 dereceye çıktığı düşünülürse, yaz ve kış arasında sıcaklık farkının 90 dereceyi bulduğu bir bölgede açık havada taştan daha dayanıklı malzeme bulmak zordur.

Birçok kültür coğrafyasında olduğu gibi Türk kültür çevresinde yazıtlar taşlar üzerine yazılmıştır. Bu taşlar büyük ölçüde önemli şahsiyetler için diktirilmiş taşlardır. Yalnız konumuz kapsamındaki taşlara baktığımızda bile taşların diktirildiği kişilerin önemi ortaya çıkar. **Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk Bengü Taşları** bu kapsamda değerlendirilebilir. Şüphesiz **Bilge**

Tonyukuk Bengü Taşları, Bilge Kağan ve Köl Tigin Bengü Taşlarından yalnız büyüklükleri bakımından değil, üzerindeki yazıları bakımından da ayrılır. **Bilge Kağan ve Köl Tigin Bengü Taşları** Bilge **Tonyukuk Bengü Taşları** ndan daha büyüktürler. Ayrıca bu taşlarda hem Türkçe hem de Çince yazıtlar bulunmaktadır. **Yazıtların** dışında Türk Devleti'nin kuruluş efsanesine uygun olarak taşların üst kısımlarında kurt başlığı altında ayrıntılı bir biçimde durulacağı üzere, kurtun emzirdiği çocuklar yer almaktadır. **Köl Tigin Yazıtı**'nın üst kısmında stilize bir kurt, yani taşın üst kısmında hilal şeklinde kıvrılmış bir kurt iki çocuğu emzirmektedir. İki çocuk şüphesiz simetri uyumundan dolayı işlenmiş olmalıdır. Diğer geniş yüzün üst kısmında da aynı şekilde kurt tarafından emzirilen çocuklar bulunmaktadır. Bilge Kağan bengü taşı daha çok yıpranmış olup, bu tür tasvirler onda da olmalıdır. **Köl Tigin Bengü Taşı**'nın Türkçe geniş yüzünün üst kısmında iki çocuk arasında kutuz damgası bulunmaktadır. Bu damga **Bilge Kağan Bengü Taşı**'nın Türkçe yüzünde **Köl Tigin Bengü Taşı**'ndaki gibi iki çocuk arasına yerleştirilmiş olmalıdır. Burada kutuz damgası fark edilebilmektedir. Bu damga hanedanın damgası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bengü taşlara kalıcı olanlar tasvir edilip, yazılmış görülmektedir. Kurt tarafından emzirilen çocukların tasvirleri, kutuz damgası sembolleri, yazılar da doğrudan anlatılmak istenenleri ihtiva etmektedir.

Anıtlıklarda önemli unsurlardan biri de sunak taşlarıdır. Hem **Bilge Kağan Anıtlığı**'nda hem de **Köl Tigin Anıtlığı**'nda sunak taşları anıtlıkların batı taraflarında yer almaktadırlar. Bu taşlar küp şeklindedir. Orta kesimlerinde silindirik bir oyuk bulunmaktadır. Aynı zamanda bu silindirik oyuk taşın yüksekliğidir. Yıllar önce litaratüre sunak taşı olarak geçmişler ve çok sayıda bilim adamı tarafından sunak taşı olarak adlandırılmışlardır. Oysa bu anıtlıkların tapınak olmadıkları ve herhangi bir tanrıya ya da Gök Tanrı'ya atfedilmedikleri ve Tanrı'nın heykelinin de bu anıtlıklarda bulunmadığı hatırlanmalıdır. Ayrıca **Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları**'nda cesetlerine de rastlanılmamıştır. Bu açıdan bakıldığında mezar ya da kabir olarak da adlandırılmazlar. Bu durumda Anıtlıklar hatıraların canlandırıldığı ve gelecek nesillerin gezip göreceği bir açık hava millî tarih müzesi konumundadırlar. Bu şekilde düşünüldüğünde Sunak taşı olarak belirtilen taşların dilek taşı olabilecekleri de hesaba katılmalıdır. Özellikle savaşa giderken bir takım dileklerde bulunulması, Tanrı'dan ve ataların ruhundan güç alınması düşünüldüğünde anıtlıkları ziyaret edenlerin dilekleri sunularından ön plana çıkmaktadır. Hatta günümüzde Moğolların sunak taşı çevresine madeni para bırakarak bir takım dileklerde bulunmaları, hayvanlarının çoğalması ve yılın bolluk içinde geçmesini arzulamaları köklü bir geleneğin devamı olarak kabul edilmelidir. Ayrıca yol kenarlarında ve yüksek tepelerde çakıl şeklinde yığılmış taşların etrafında dönerek para atmaları ve dileklerde bulunmaları da aynı geleneğin devamı olmalıdır. Moğolların "Ovoo" adını verdikleri bu yerlerde dilek ve dua

için önem taşımaktadır. İşte **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin Anıtlıkları**'nda bulunan ve sunak taşları olarak literatüre geçen taşların yalnız sunuların yapılmadığı, aynı zamanda dilekte bulunulan yerler oldukları da düşünülmelidir.

Heykeller ve taşbabalardan başka damgalı, yazılı ya da hem damgalı hem de yazılı balballar da yer almaktadır. Bu tür balballar genellikle anıtlıkların hemen çevresinde bulunmaktadır. Bunlar ölenin yoğ törenine gelindiğinde önemli şahsiyetlerin ölen kişiye adadığı taşlardır. Bizzat taşı adayanın damgası ya da yazısı taş üzerinde görülebilmektedir (Jisl 1970: 50-51).

Hatıra taşı olarak kabul edebileceğimiz taşlardan birisi, Bilge Kağan Anıtlığı'nın doğu tarafında bulunmaktadır. Bu taşın üzerinde "Tölös Şad'ın taş balbalı bol" yazılıdır. Buradan Tölöslerin şadının balbalı olduğu anlaşılıyor. Bu ifade Tölös Şad'ı değil, bilakis Tölöslerin Şadı tarafından hediye edilmiş olduğu anlaşılıyor (Jisl, 1970: 22).

Şadlar Bilge Kağan'ın yakın akrabalarıydılar. **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin Yazıtları** okunduğunda, hiçbir yerde kendilerine düşmanca duygular beslemiş olan bir şadın ismi bulunmamaktadır. Bunun aksine Bilge Kağan'ın yönetim yılının başlangıcının anlatımında şunlar yazılıdır: "Küçük kardeşim Köl Tigin ve iki Şad ile ölünceye kadar çalıştım" (**Bilge Kağan Yazıtı**: doğu, 22).

Hayvan Heykel, Tasvir ve Sembolleri

Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlıklarında hayvan heykel, tasvir ve sembolleri de dikkati çekmektedir. Hayvan tasvirleri arasında at, kartal ve kurta, sembolleri arasında da kutuza, yani yabancı boğaya rastlanılmaktadır. En çok görülenler hayvan heykelleridir. Bunlar arasında ise, koyun, arslan, geyik ve kaplumbağa bulunmaktadır.

At, Türklerin bütün hayatında ön plana çıkmaktadır. Uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılması, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulması, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göç, tanrıya ve atalara kurban edilmesi, etinin yenilmesi, sütünün içilmesi ve boyların kendi aralarındaki ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde hep at görülmektedir. Bu durumda at Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, dini ve askeri hayatında en önemli unsurlardan birisidir. Hatta kültüre isim verecek değere ulaşmış ve bozkır kavmi olan Türklerle "atlı kavimler" ve onların oluşturdukları kültüre de "atlı kültür" denilmiştir (Durmuş, 2005: 15).

Atın ehlileştirilmesi ve atlı kültürün ortaya çıkışı doğrudan Türklerle bağlantılıdır. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir (Koppers, 1941: 552). Atlı kültürün Türk kültür çevresinde ortaya çıkışını büyük

ölçüde arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış buluntulardan da anlamak mümkündür. Bozkırlarda görülen bir dizi yeni gelişmeler arasında ata binme ve tekerlekli arabaların kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Binek ve koşum atlarının en erken örnekleri Balhan mezarları kültürü ve Andronovo kültürü gömülerinde ortaya çıkmıştır (Zvelebil, 1980: 253). Şüphesiz, Türk kültür çevresinde atın binek hayvanı olarak kullanılması ön plana çıkmaktadır. Çünkü ata binilmesi, atın arabaya koşulmasından daha ileri bir gelişmedir. İşte Türkler bu sayede süvari olarak varlıklarını sürdürmüş, askerî güç kazanmış ve büyük devlet kurabilecek şartları oluşturmuşlardır.

Türkleri askerî başarılarla götüren ve birçok kavim üzerinde hâkimiyet kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz attır. Türklerde atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerde de ortaya konulabilmektedir. Özellikle Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun söz edilmektedir. Atların binek hayvanı olarak kullanıldığı ve kahramanların at üzerinde başarılar kazandığı da açıkça belirtilmektedir. Hatta Köl Tigin'in bindiği atların "Boz", "Ögsüz", "Azman Ak" vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir (**Köl Tigin Yazıtı**: doğu, kuzey).

Köl Tigin Yazıtı'nda "Çin kağanından resimci getirdim, resimlettim... İçine dışına bambaşka resim vurdurdum." (**Köl Tigin Yazıtı**: güney, 12) sözleri dikkate değerdir. Bilge Kağan yazıtında da aynı sözler bulunmaktadır (**Bilge Kağan Yazıtı**: kuzey, 14). Buradan Anıtlıkların her ikisinin sur duvarlarının resimlerle süslediği anlaşılmaktadır. Duvarların boyandığını kazılarda ortaya çıkarılan boyalı sıva parçaları açık bir şekilde göstermektedir. Bilge Kağan Anıtlığının kuzeybatı köşesinde temel seviyesinde sur duvarının boyalı kısmı yazılı belgelerdeki bilgileri desteklemektedir. Bu boyalı sıvalardan hareketle açık mavi, kırmızı, kahverengi, sarı vb. renkler kullanılmıştır.

Her iki anıtlıkta da sur duvarlarının iç ve dış taraflarında savaş sahnelerinin işlendiğini söylemek mümkündür. **Köl Tigin Anıtlığı**'nda ağırlıklı olarak Köl Tigin'in **Bilge Kağan Anıtlığı**'nda da ağırlıklı olarak Bilge Kağan'ın kahramanlıkları yer almış olmalıdır. **Yazıtlarda** en çok işlenen konu kahramanlıktır. Böylece en çok resmedilenler arasında atlar da bulunmalıdır. Çünkü kahramanı başarıya götüren en önemli vasıta attır. **Bilge Kağan Anıtlığı**'ndan çıkarılmış bir çatı kiremidi üzerinde atlı kahramanların donanımları ile tasvir edilmiş olmaları bu türden resimlerin çok olmasının bir delilidir. Ayrıca bu tür tasvirlerle Göktürk döneminde kayalar üzerine yapılmış çizimlerde de rastlanılmaktadır (Nowgorodowa, 1980: 215).

Köl Tigin ve **Bilge Kağan Yazıtları**'nda renginden, cinsinden söz edilen ve **Bilge Kağan Anıtlığı**'nda çatı kiremidi üzerinde süvarileriyle tasvir edilen anıtlıkların çevresinde kayalar üzerinde de aynı tasvirlerine rastlanan –kanaatimizce– her iki anıtlığın sur duvarlarının ve barklarının duvarlarının iç ve dışında yapılan

resimler içerisinde de bol miktarda resmedilmiş olan at, aynı kültür çevresinde önemini korumaktadır. At, bu kültür çevresinde en fazla beslenen hayvan türüdür. Kültürün en başta gelen unsurudur. Eti yenilmekte, sütünden kımız yapıp içilmekte, sürüler atla kontrol edilmekte, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa at sayesinde gidilmektedir. At, önemli günlerde yarışlarda da kullanılmaktadır.

Batıdan doğuya doğru düzgün bir biçimde devam eden Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtlıklarının balbal sıraları arasındaki uzaklık 1 km'dir. Köl Tigin Anıtlığının balbal sıraları yarışın başlangıç noktası, **Bilge Kağan Anıtlığı**'nın balbal sıraları da yarışın bitiş noktası görevini görmektedir.

Türklerin hayatında attan sonra koyun ikinci sırayı almaktadır. Göktürk döneminde de aynı durumun devam ettiği görülmektedir. Göktürklerle ilgili olarak Çin kaynaklarında şu bilgilere yer verilmektedir: "At, koyun beslerler. Göç ederler. Keçe ile kaplı çadırlarda yaşarlar. Et yerler, kımız içerler." (Eberhard, 1996: 86).

Koyunun etinden, sütünden yararlanıldığı gibi derisinden ve yününden de yararlanılmaktaydı. Keçe başta olmak üzere, çadırlardaki sergi eşyaları ve insanların giyim eşyaları, koyun yün ve derisi işlenmek üzere yapılmaktaydı. Böylece koyun Türkün karnını doyuran, üzerini giyindiren önemli bir unsurdur.

Koyun, Türklerin askerî eğitiminde de önemli bir yere sahipti. Çocuklar tay ve atlara binmeden önce koyunlar üzerine bindirilmekteydi. Örneğin Hunlarda çocuklar koyunlara ya da iğdiş edilmiş koçlara binebilmekte, yay gerebilmekte ve kuşlara, gelinciklere ve büyük farelere (tarbakan) ok atabilmektedirler; büyüdüklerinde beslenmeleri ve giyimleri için gerekli tilki ve tavşanları avlamaktadırlar (De Groot, 1921: 3). Burada koç ve koyuna binerek, ayakları yere değmeden durabilme ve bu esnada yay gerip, ok atabilme kabiliyetinin kazanıldığı dikkati çekmektedir. Böylece atlı bir savaşçının kazandığı üç temel kabiliyetin ilk adımı atılmaktadır. Bunlar dörtnala giden at üzerinde kendinden emin bir şekilde öne, arkaya, sağ ve sola dönebilme, yay gerip, ok atabilme ve hedefi vurabilmeleridir. Çocukken başlayan eğitimde koç üzerinde durarak, atış yapıp hedefi vurma, bu işi yapan çocuklarda güven duygusunu artırıyordu. Koçtan düştüklerinde fazla zarar görmüyor, tekrar koça binmekten korkmuyor, bu safhayı atlattıktan sonra iyi bir at binicisi, iyi bir yay gericisi ve iyi bir hedef vurucusu olabilmekteydiler.

Türklerin sosyal, iktisadi, askerî, dinî vb. hayatında özel bir yeri olan koyunun tasvirleri de yapılmıştır. İlk kez Andronovo kültürü yayılma sahası içerisinde taştan koç figürleri bulunmuştur (Tallgren, 1938: 124-126). Tunç devrine ait olduğu ileri sürülen koçbaşı sapları olan tunç bıçaklar da önemli bir yer tutmakta olup, çok sayıda örneğine Moğolistan'da rastlanılmıştır (Tallgren 1938: 128). **Anıtlıklarda** ise koçtan taş heykeller bulunmaktadır. **Bilge Kağan Anıtlığı**'nda iki ve **Köl Tigin**

Anıtlığı'nda iki olmak üzere toplam dört âdet koç heykeli dikkati çekmektedir. Taştan koç heykelleri Kafkaslar ve Anadolu'da da yaygın olarak ortaya çıkmıştır (Karamağaralı, 1972: 29). **Anıtlıklardaki** koç heykelleri kültürel süreklilik içinde kendisinden önceki örneklerden etkilenmiş ve kendisinden sonraki örneklere de etki etmiştir.

Türklerin yaşadığı İç Asya dünyasında boğa, özellikle doğuda ve yüksek zirvelerde tüylü cinsi “kutuz” bir kuvvet timsali olarak görülüyordu. Kutuz ve onun kuyruğundan tuğ milattan önceki dönemlerde bir Türk kavmi olan Choularin alametlerinden idi. Kutuz'un özellikleri, uzun tüyleri, kuyruğunun ucundaki kuş tüyüne benzeyen ve biraz arkaya dönük olan büyük boynuzları idi. Hunlar'da ise kutuz motifi Noin-Ula hükümdar mezarında alplık alameti olarak görülmektedir (Esin, 1985: 126).

Eski Türkçe'de “buka” ve “ud” denen öküz ile “kutuz”, “kotuz-buka”, “kotas”, “hotaz”, “hotoz” gibi adlar verilen tüylü yabancı boğa, tabii ve efsanevi yönleri ile tarihî Türkler ile de yakından alakalı olmuştur. “Kutuz” motifinin tuğ şekli Göktürklerde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Uygur resimleri arasında boğalar dikkati çekmektedir (Esin, 1985: 126-127). Bunlardan başka On iki Hayvanlı Takvim'de var olan timsaller arasında “Ud” yılı dikkati çekmektedir. Bu takvim başta Göktürkler olmak üzere çok sayıda Türk topluluğu tarafından kullanılmıştır (Durmuş, 2005: 4-6). Göktürk döneminde “kutuz” tuğunun tasvir edildiği eserlere rastlanılmıştır. Kaya üzerinde “kutuz” tuğu taşıyan altı alpların resimleri dikkat çekmektedir (Esin, 1985: 130).

Göktürk döneminde Bilge Tonyukuk yazıtında da kutuzla ilgili şu bilgiler dikkati çekmektedir: “Kağan mı kılayım, dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz ya da zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım (**Tonyukuk Yazıtı**: I, batı, 5-6). Burada Göktürklerin bilge devlet adamı Tonyukuk, kağan sülalesinin oğullarını “buka”, yani boğaya benzeterek, onların Çin'e karşı gelebilecek kuvvetle “boğa”yı aramaktaydı (Esin, 1985: 128).

Köl Tigin Yazıtı'nda, onun düşmana karşı saldırılarında “oplayu tegmek” deyimini kullanılmaktadır (**Köl Tigin Yazıtı**: doğu, 32-36). Burada düşmanın uzaktan ok ile vurulması, yaklaşınca mızraklanması ve iyice yavaşınca ise kılıçlanması için “oplayu tegmek” deyiminin kullanıldığı dikkati çekmektedir. “Op” kelimesinin boğa için kullanıldığından hareketle, boğanın düşmanına çok hızlı ulaşması ve boynuzları ile düşmanına dürtmesinin “oplayu tegmek” şeklinde ifade edildiği belirtilmektedir. Bu kapsamda “op-layu tegmek” deyiminin “boğa gibi düşmana saldırmak” anlamına geldiği de kabul edilmektedir (Sertkaya, 1995: 154, 158-159). Kutuz, yani yabancı boğanın diğer hayvanlar için çok korkunç ve tehlikeli olması, boynuzuyla vurduğu hayvanın ister tekmelenmiş, ister düşmüş, isterse yaralanmış olsun, ölümden kurtulamayacağını belirtmesi de (Ögel,

1991: 330) yukarıdaki görüşü desteklemektedir. Køl Tigin'in saldırılarının da kutuz'un saldırıları gibi sonuçlar verdiği görülmektedir. Çünkü bu tür saldırılarda düşmanlarını ani bir şekilde öldürdüğü bilinmektedir.

Køl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıklarında yazıtlı taşların doğu ve batı yüzlerinin üst kısımlarında yer alan Göktürk sülalesinin damgası da bu çerçevede değerlendirilmek bakımından değer taşımaktadır. Bizzat Yoluğ Tigin tarafından çizilmiş damgada ucunda sorguç olan çok uzun kuyruğunu havaya kaldırmış, bir boynuzlu hayvan piktogramı gözükmektedir. Bu piktogram kuyruğunu kaldırarak saldıran boğanın, boynuzları arkaya dönük, “kutuz” cinsidir. Ayrıca Oğuz hükümdarı Baz Kağan'ın oğlunun mezar taşına aynı damganın çizilmiş olup, yanına Göktürk runik (oyma) yazısı ile “kutuz” yazılmış olması bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır (Esin, 1985: 131). **İlteriş Kağan Anıtı**'nda ortaya çıkarılmış arslan heykellerinin sol ayağında da aynı damganın ortaya çıkartılmış olması (Esin, 1986: 177) kültürel süreklilik açısından da önem taşımaktadır. Önce **İlteriş Kağan**, sonra **Køl Tigin** ve nihayet **Bilge Kağan Anıtı**'nda “kutuz” damgasının bulunması Göktürk sülalesinin damgası olduğunu açıkça göstermektedir.

Türk kültür çevresinde en önemli yeri olan hayvanlardan birisi kurttur. Özellikle Türkler'in konar-göçer olarak hayatlarını sürdürdükleri çevrelerde bu önemi daha da artmıştır. Türkler yazı kullanmadıkları dönemlerde sanatlarında kurt tasvirlerine yer vermişlerdir. Yazılı belgelerinde kurdun kendileri için değerini ortaya koymuşlardır. Kurt destanlarına girmiş, onların atası olmuş, bazen yol gösterici, bazen kurtarıcı olarak görünmüştür. Askeri açıdan gücü, saldırganlığı ve kolayca düşmanlarını yenmesi Türklerin askeri yapılanmalarına bir model oluşturmuştur. Daha da dikkate değer bir husus Türk tuğlarının ucu ve bayraklarında kurt başı kullanılmıştır.

Başlangıçta adı “böri”, yani “börü” (**Køl Tigin Yazıtı**: doğu, 12) olarak geçen bu hayvana Oğuzlar tarafından “kurt” denilmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 1992: 342). Günümüzde ise Anadolu'da “kurt” adı yaygın olmakla birlikte, yırtıcılığından hareketle canavar tabiri de kullanılmaktadır.

“Kurt”, Türk kültür çevresinde hem arkeolojik buluntularla hem de yazılı belgelerle ortaya çıkmaktadır. Arkeolojik boyutu ile kurt tasvirleri tunç devrine kadar götürülebilmektedir”. Tunç devrine ait olduğu düşünülen iki mezar taşı üzerine çizilmiş Kem bölgesi buluntuları ve Pazırık'tan ortaya çıkarılmış tahta oymalarında yeleli kurt dikkati çekmektedir. Ayrıca, Kem bölgesinde MÖ 9.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilen, bir mezardan ortaya çıkarılmış ejder, kurt başları da eski örneklerdendir (Esin, 1980: 427).

Göktürk döneminde de kurt tasvirleri önemli bir yer tutmaktadır. Öncelikle onların tuğ ve bayraklarında sembol olarak altından bir kurt başı bulunmaktaydı (Liu Mau-tsai, 1958: 9, 40). Kuzey-Doğu Türkistan duvar resimlerinde kurt başlı bayraklar yer almaktadır. Elinde kurt başlı bayrak tutan hükümdar resimleri büyük ölçüde Göktürk dönemine aittir (Esin, 1980: 430).

Göktürk kağan soyunun türeyiş efsanesi de Türkistan'ın batısında Buncikeş'teki sarayın duvarlarında resmedilmiştir. Burada dişi kurt mucizevî yolculuğunun sonuna varmış, Turfan ilinin kuzeybatısındaki mağarada çocuklarını doğurmuş ve emzirmektedir. Bu levha dişi kurdun Remulus ve Romus'u emzirdiğini gösteren Roma ikonografisine benzetilmektedir (Esin, 1980: 434)

Dişi kurdun emzirdiği çocuk tasvirlerine **Yazıtlar** üzerinde de rastlanılmaktadır. Bugut yazıtlı taşının üst kısmında kurt tarafından emzirilen çocuk betimlenmiştir (Durmuş, 2002ç: 786). Daha da önemlisi **Köl Tigin Yazıtı**'nın her iki yüzünde kurt tarafından emzirilen çocuk tasviri bulunmaktadır. Taşın üst kısmından belirli bir parça kırılmış durumdadır. Hem Türkçe yazılı geniş yüzde hem de Çince yazılı geniş yüzde kurt tarafından emzirilen çocuk tasvirleri dikkat çekmektedir. Burada da iki çocuk tasviri –gözlerim beni yanıltmıyorsa– bulunmaktadır. Kurt stilize bir şekilde tasvir edilmiş, çocuklarda simetrik bir biçimde yerleştirilmiştir. Bilge Kağan yazıtının üst kısmı çok tahrip olduğundan böyle bir tasvirin olduğu ya da olmadığını söylemek zordur. Ancak Bilge Kağan Anıtlığı yapılmadan **Köl Tigin Anıtlığı** yapılmıştı. Böylece **Bilge Kağan Anıtlığı**'na **Köl Tigin Anıtlığı** bir model oluşturmuştu. Köl Tigin yazıtlı taş tasvirleri ve diğer duvar resimlerine Bugut yazıtlı taş üzerindeki tasvirin bir model oluşturduğunu söyleyebiliriz.

“Kurt” tarafından emzirilen çocuk tasvirleri kurttan türeyiş anlayışına da uygun düşmektedir. Türk kültür çevresinde kurttan türeme izlerine çok rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında dahi Göktürkler'in dişi kurttan türemiş olduğu belirtilmektedir (Eberhard, 1986: 86). Ayrıca kurtun Türk efsanelerinde merkezi bir rol oynadığı görülmektedir. Göktürk hükümdar sülalesi olan Aşına ailesinin atası bir dişi kurt idi. 6.-7.yüzyıllarda Türk halk çevresinde kurt ata inancı çok yaygındı. Bunun için taşlar ve madeni levhalar üzerine kurtu tasvir eden kabartmalar yapılıyor ve Göktürk kağanları, atalarının hatırasına hürmeten otağlarının önüne kurt başlı tuğ dikiyorlardı. Kurt başlı sancak kağanlık alameti olmuştu (Kafesoğlu, 1989: 316-317).

Türklerde “kurt”tan türeyiş anlayışının köklü bir geleneği vardı. Kültür bakımından Hunlara benzeyen ve Göktürkler'in ataları olarak da bilinen Vusunlar'ın hükümdarının çocukluğunda bir dişi kurt tarafından emzirilerek beslenmesi de Göktürk dönemi öncesinde aynı geleneğin varlığına işaret eder (Durmuş, 2002ç: 786-787).

Türkler'in hayatında bazen kurtarıcı, bazen de yol gösterici olan kurt çeviklik ve yırtıcılığı ile de askeri açıdan bir model tiptir. Yazıtlarda “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.” denilmektedir (**Köl Tigin Yazıtı:** doğu, 12). Burada Türk askerleri kurda benzetilmektedir. Tabgaç hükümdarı Tai-vu da Çin askerinin “taydan ve düveden farksız olduğunu” söylüyor ve kendisi “böri” lakabını taşıyordu (Kafesoğlu, 1989: 87). Hatta Göktürk kağanlarının bahadırlarından seçilmiş muhafız birliği “böri”, yani kurt adıyla anılıyorlardı (Koca, 2003: 88). Ayrıca Türk kültür çevresinde kahramanların yaylarının kirişleri de kurt sinirinden yapılmaktaydı (Durmuş, 2005: 20).

Türkler'in askerî başarılarında uyguladıkları ve “kurt oyunu“ adını verdikleri savaş taktikleri de kayda değer bir husustur. Bu taktik kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çembere almak, pusu kurulan yere çekmekten ibarettir. Kurdu istediği ıssız yerde düşmanına saldırması Türk savaş taktiğinde bir model oluşturmuştur. Bu taktik sahte ricat ve pusu olmak üzere, uygulanabilmiştir (Durmuş, 2005: 24).

“Kurt”, Türk kültür çevresinde çeşitli Türk devletlerinde ad ya da unvan olarak da kullanılmıştır. Bu isim tek başına kullanılabilirdi gibi başka isimlerle birlikte de kullanılmıştır. Karahanlılar, Çağataylılar, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları'nda bu isim yaygın olarak devlet yöneticilerinde, özellikle Tiginlerde görülmektedir. Bu isim yalnız “böri” şeklinde yer aldığı gibi, “Ak Böri, Al Böri, Böri Bars, Böri Tigin, Çocuk Böri Şenun, Gök Börü Kökey, İl Böri, Kök Böri” vb. şekillerde de isim olarak geçmektedir (Sümer, 1999: 771-878).

Göktürk dönemi yazılı belgelerinde ve arkeolojik buluntularında yer alan kurt kültürel süreklilik içerisinde Göktürk dönemi öncesinden Göktürlere, Göktürklerden de daha sonraki Türk topluluklarına geçmiştir. Çobanlık ve besicilikle sıkı bağlantısı olduğundan kurt motifi doğrudan Türk kültür çevresiyle ilgili hale gelmiştir. Türkler arasında söylenen masal ve halk hikâyelerinde hem ata, hem kurtarıcı ve hem de yol gösterici vasıfları ile de Türkler arasında hep kutlu sayılmıştır.

“Kartal” ise uçan canlıların rakipsiz bir hâkimidir. Onun gücü ve korkusu, yalnızca uçan hayvanlara değil; yeryüzündeki yaratıklara da korku ve dehşet verir. Müthiş gücüne rağmen, estetik açıdan çok güzel bir hayvandır. Bu özellikleriyle kartal güç, kuvvet, sonsuzluk sembolü olmuştur. Çeşitli milletlerin kültür ve mitolojilerinde kendine özel bir yer bulmuştur.

Türk kültür çevresinde de kartalın önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Özellikle bozkır hayatını sürdüren Türkler göklerin hâkimi olarak kartalı görmüşlerdir. Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın avcı kuşlar türünde bulunması ona bir kutsallık da vermiştir. Hatta değişik şekillerde tasvirlerine rastlanan kartalın Türk kültür çevresinde hâkimiyet timsali, yani devlet arması olarak da betimlendiği görülmektedir.

Türk kültür çevresinde kartalla ilgili en eski örnek Altaylar'da MÖ 3. binin sonlarına tarihlendirilen Kurot kurganından çıkartılmış kartal pençesidir (Ögel, 1984: 17). Yine Altaylar'da MÖ 6. yüzyılın sonu 5. yüzyılın başından kalma ahşap üzerine oyulmuş kartal, **Başadır Kurganı**'ndan çıkarılmıştır (Rudenko, 1958: 103). Ayrıca, Hun çağından çeşitli kartal tasvirlerine rastlanmıştır. Özellikle kartal başları dikkati çekmektedir. Bunların bir kısmı ağaçtan yontulmuş, bir kısmı ise tunçtan, dökme tekniği ile yapılmıştır. Burada kartal başları üsluplaştırılarak yapılmışlardır (Ögel, 1972: 216).

Anıtlıklardan çıkarılmış buluntular arasında da kartal tasvirine rastlanmaktadır. Köl Tigin'in başlığının ön tarafında açık kanatlarıyla tasvir edilmiş "kartal" dikkati çekmektedir (Durmuş, 2001: 187). Bu kartal görüntüsü itibarıyla Hun dönemi kartallarına benzemektedir. Ayrıca, **Bilge Kağan Anıtı**'nda sunak taşının hemen kuzeyinden 2001 yılı yaz döneminde çıkartmış olduğumuz zengin buluntular arasında bir altın tacın üzerinde kartal familyasından bir yırtıcı kuş dikkati çekmektedir. Bundan başka **Köl Tigin Anıtı**'nın hemen yakınında bulunan **Anonim IV Anıtlık** sanduka taşlarının dış yüzündeki yırtıcı kuşla karşılaştırma yapmaya imkân vermektedir (Durmuş, 2002a: 228). Böylece birbirlerine benzeyen kartal tasvirleri Köl Tigin heykelinin başlığının ön kısmında görüldüğü gibi mermere, **Anonim IV Anıtı**'nda görüldüğü gibi taş, **Bilge Kağan Anıtı**'ndan çıkarılan altın taçta görüldüğü üzere metal üzerine işlenmiştir. Anıtın yazılı belgelerinde doğrudan kartalla ilgili bilgi olmamakla birlikte, "uçup gitmek" (Köl Tigin Yazıtı: güney-doğu, 31) ifadesi bulunmaktadır. Şüphesiz buradan bir kuş gibi uçup gidilmesi ölümü ifade etmektedir. Bu şekilde uçup gitmekten kartalın sonsuzluğu ifade etmesi ile ölenin de sonsuzluğa gitmesi arasında bir bağ kurabilmek zor görünmektedir.

Türk kültür çevresinde "kartal" çift başlı olarak da tasvir edilmiştir. 7.-8. yüzyıllara ait Tuna Bulgarları kabartmalarında "çift başlı kartal" tasvirlerine ve 10. yüzyıl başlarına ait Peçenek altın kapları üzerinde kartal motifine rastlanmıştır (Ögel, 1984: 38, 262, 278, 280). Diğer Türk kültür çevrelerine de yayılmış olan çift başlı kartal armasının Türk sanatı açısından en güzel örneği Konya'da Alaeddin Keykubat döneminde yapılan şehir kale duvarlarının eski kapısı üzerine tasvir edilmiş olanıdır (Durmuş, 1994: 40). Ayrıca, çeşitli Türk topluluklarında, özellikle Selçuklu Türkleri'nde Toğrul ve Çağrı gibi en ileri gelen liderlerinin büyük bir kısmı da hep av kartallarının adlarını taşımışlardır (Ögel, 1972: 209). Yuvasını sarp vadilerde yalçın kayalar üzerine yapan ve çok yükseklerde uçabilen kartal Türk kültür çevresinde kendisine her zaman önemli bir yer bulmuştur.

Arslan ise yeryüzünde yaşayan milletler tarafından güçlü bir hayvan olarak görülmüştür. Onun başka hayvanlar tarafından avlanan değil, onları avlayan ve rakibini kolayca alt edebilen bir hayvan olması, ona karşı saygı ve korku uyandırmıştır. Nasıl ki göklerin hâkimi kartal kabul edilmişse, karaların egemen unsuru olarak da arslan görülmüştür. Arslan güçle ve hâkimiyetle özdeşleştirilmiştir.

Türk kültür çevresinde de arslan güç ve hâkimiyet timsali olarak görülmüştür. Başlangıçta arslan Türkler'in hayatında özel bir yer tutmamaktadır. Çünkü arslan ormanların hâkim unsurudur. Onun yeri ormanlık coğrafyalardır. Bu itibarla doğrudan Türk kültür coğrafyasında bulunmadığından Türkler'in ufkunda fazla görülmemiş, bundan dolayı da tasvir edilip, kaynaklarında da yer almamıştır.

Türk kültür çevresinde kurganlardan çıkarılmış hayvan mücadele sahneleri arasında kanatlı arslan tasvirlerine rastlanmıştır. Bu tür örnekler daha çok Altaylar ve çevresinde bulunmaktadır (Rudenko, 1958: 117-118). Arslanın sade bir şekilde tasviri Bilge Kağan Anıtlığında bulunmaktadır. Burada iki tane arslan heykeli dikkati çekmektedir. Bu heykellerin anıtlığın girişine karşılıklı olarak yerleştirilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Hatta oturur haldeki bu arslan heykellerinin başları da biraz bükük olarak yapılmıştır. Bu durumda anıtlığın doğu tarafta girişine konulan arslanlardan sağ taraftakinin başının sağa, sol taraftakinin başının da sola çevrilerek, karşıdan anıtlığa gireceklere bakar şekilde tasvir edildikleri anlaşılmaktadır. Bu arslan heykellerinin kapıyı korur şekilde düşünüldükleri görülmektedir.

Bilge Kağan Anıtlığı'na, **Köl Tigin Anıtlığı** önce yapılmasından dolayı model oluşturmasına rağmen, **Köl Tigin Anıtlığı**nda arslan heykelleri bulunmamaktadır. Ancak, **İteriş Kağan Anıtlığı**'nda 4 âdet arka ayakları üzerine oturmuş arslan heykeline rastlanmıştır. Hatta bu arslanlar üzerine Göktürk sülalesinin damgası da tasvir edilmiştir (Esin, 1986: 177, 179). Böylece, Bilge Kağan Anıtlığı arslanlarına **İteriş Kağan Anıtlığı** arslanlarının model oluşturduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz, **İteriş Kağan Anıtlığı**, **Köl Tigin Anıtlığı** yapılmadan da vardı. Ancak, **Köl Tigin Anıtlığı**'nda arslan heykelleri yapılmadı. Çünkü arslan heykelleri hükümdarlık alameti olduğundan hükümdar anıtlıklarında yer almıştır.

“Arslan” Türkler'in askerî hayatlarında da bir model olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Göktürkler Sind-Hint yönündeki fütuhattan sonra arslanları sürü halinde düşmanların üzerine saldırtmayı öğrenmişlerdir (Esin, 1986: 179-180). Türkler kendi askerlerini arslan gibi de görmüşlerdir. Delhi Sultanlığı'nda umumi anlayışa göre “Türk'ün karşısında Hindu, arslan karşısında ceylan gibi” idi (Kafesoğlu, 1989: 276).

Türk kültür çevresinde Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular'da arslan ismi başta hükümdarlar olmak üzere, devlet ileri gelenlerinin isimleri olarak devam etmiştir. Bu isim tek başına kullanıldığı gibi, Ak Arslan, Alp Arslan, Gök Arslan, Kara Arslan, Kutlu Arslan vb. şekilde diğer isimlerle birlikte de kullanılmıştır (Sümer, 1999: 771-878).

“Geyik” büyük ölçüde ormanlık coğrafyalarla bağlantılı bir hayvandır. Ancak bütün kültürlerde bir av hayvanı olarak ortaya çıkmıştır. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinenler tarafından avlanıldığı gibi yerleşik ve konar-göçer kavimler tarafından da avlanmıştır.

Türk kültür çevresinde at besleme kültüründen önce geyik beslediği ve geyik

besleme kültürünün at besleyiciliğine bir basamak oluşturduğu kabul edilmektedir (Durmuş, 1997: 13). Zaman zaman geyik avlayan ve besleyen Türkler kayalar üzerine geyik çizimleri de yapmışlardır (Jacobson, 1993: 92). Kurganlardan çıkarılan buluntular arasında geyik tasvirleri önemli bir yer tutmaktadır (Durmuş, 1993: 96). Kayalar üzerine çizimleri yapılan ve metal levhalar üzerinde de tasvirleri olan geyik halı ve keçeler üzerinde de tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında Pazırık halısı üzerindeki geyikler kayda değerdir (Tekçe, 1993: 19).

Göktürk döneminde de geleneğe uygun olarak geyikli taşlar bulunmaktadır. Ancak, geyik tasvirleri anıtlıklarda sınırlıdır. **Bilge Kağan Anıtlığı**'ndan çıkartmış olduğumuz zengin buluntu grubu içerisinde gümüş geyik heykelciği önemli bir yer tutmaktadır. Anıtlıkların bark ve sur duvarlarında savaş sahnelerinin yanında av sahnelerinin ve bu sahneler içerisinde geyik avı sahnelerinin bulunması mümkün olmakla birlikte, arkeolojik olarak belgelenememektedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtı'nda “geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk” (**Bilge Tonyukuk Yazıtı**: I, güney, 1) ifadesi Göktürk döneminde geyik avlanıldığına işaret etmektedir. Ekonomi hayvan besleyiciliğine dayanmasına rağmen, avcılık da hem iktisadi hem de askeri boyutu ile önem taşımakta ve avcılık savaşlar için bir eğitim olarak kabul edilmektedir. **Bilge Kağan Yazıtı**'nda da “dağda yabani geyik gürlerse, öylece mateme gark oluyorum” (**Bilge Kağan Yazıtı**: batı, 5, 6) ifadesi yer almaktadır. Burada yabani geyikten söz edilmektedir. Buradan hareketle ehlileştirilmiş geyiklerin varlığı da hatıra gelmektedir. Zaten geyik besleyiciliğinden at besleyiciliğine geçilmesi de geyik besleyiciliğinin köklü bir geleneğinin bulunduğuna, daha dar çevrede yapıldığına işaret etmektedir. Günümüzde de Altaylar ve çevresinde geyik besleyiciliği devam etmektedir. Moğollar tarafından geyik besleyicilerine “saten” denilmektedir. “saa” geyik, “ten” li, yani geyikli denilmektedir. Geyikliler Moğollar tarafından Türk, Uygur ya da Saka olarak belirtilmektedir. Dar bir çevrede geyiklere binmekte, geyik eti yemekte ve geyik sütü içmektedirler. Geyik kültüre adını vermiş bulunmaktadır.

Türk kültür çevresinde kaplumbağa ise yaygın olarak yer almaz. Özellikle bozkırlarda kaplumbağaya rastlanmaz. Yılın önemli bir kısmının soğuk geçmesi, yani kışın kaplumbağanın kış uykuluk süresinden çok daha uzun olması, onun yaşamasına engel oluşturmuştur. Ancak buradan Türkler kaplumbağayı tanımaz sonucu çıkarılmamalıdır. İklimin uygun olduğu kültür coğrafyalarında kaplumbağa vardı ve Türkler o coğrafyalara yayılınca kaplumbağayı gördüler.

Türk kültür çevresinde kaplumbağayla ilgili en önemli unsurlar **Köl Tigin** ve **Bilge Kağan Anıtlıkları**'nın kaplumbağa heykelleridir. Bu heykeller bengü, yani ebedi taşların kaidesini oluşturmaktadırlar. Zaten “ebedi taş yontturdum” (**Köl Tigin Yazıtı**: güney, 11) ifadesi bunu açıkça göstermektedir. İşte kaplumbağa kaideler bu ebedi devlet yazıtlarının kaidesi olmuş, onların taşıyıcılığı yükü bu kaidelere verilmiştir.

Kaplumbağanın yazıt kaidesi olması her şeyden önce estetik açıdan görkemli bengu taşın altında albenili bir kaidenin olmasını gerektirmiştir. Başka bir husus kaplumbağanın uzun ömrü ifade etmesidir. Uzun ömürlü bir hayvanın böyle ebedi bir taşın kaidesi olması gayet mantıklıdır. Bir başka husus da kaplumbağanın kötü ruhlara, kötülüğe ve nazara karşı koruyucu özelliğinin düşünülmesidir. Bu bağlamda kaplumbağa âdeta **Bengü Taşları** n ve anıtlıkların “nazarlığı” olmuştur. Kültürel süreklilik içerisinde küçük kaplumbağaların kabuklarının nazarlık olarak kullanılagelmesi de aynı anlayışın bir devamı olarak gözükmektedir. Diğer bir husus ise, kaplumbağanın üzerinin korunaklı olmasıdır. Böyle bir taşı kaplumbağa taşıyabilir.

Kaplumbağa ile ilintilendirilebilecek bir husus, bozkır Türkünün konar-göçer bir hayat sürmesi ve yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa, hatta göçer sırasında göçer ev diyebileceğimiz, öküzlerin çektiği arabalardır. Bu evler iki ya da üç odalı etrafı ve üzeri keçeyle kaplıdır. Bu bağlamda kaplumbağa bir göçer ev modeli gibidir.

Kaplumbağa ile ilgili yorumlarda biraz zorlamaya gidildiğinde Türk devlet yapısıyla da bir ölçüde bağ kurulabilir. Türk devletinin oluşumunda aile, sülale, boy ve boylar birlikleri önemli bir yer tutmaktadır. En küçük siyasi topluluğu ise boylar oluşturmaktadır. Kaplumbağanın kabuğunun üzerindeki her bakla bir boy, tamamı ise bir il, yani devlet olarak düşünülebilir. Dört ayağı da devletin dört unsuru istiklâl, halk, ülke ve kanunla ilintilendirilebilir.

Damgalar

Türk kültür çevresinde aileler ve uruglar bir araya gelmek suretiyle boyları, boylar da bir araya gelmek suretiyle devleti oluşturmaktaydı. Bozkır Türk devletlerinin oluşumunda boylar önemli bir yer tutuyordu. Her boyun başında boydaki dayanışmayı sağlamak, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumakla görevli bey bulunuyordu. Bu durumda boy, siyasi mahiyette bir birlik idi. Belirli arazisi ve savaş gücü vardı; mülkü ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırt edilebilmekte idi (Kafesoğlu, 1989: 217-218).

Göktürk Devleti de çeşitli boyların bir araya gelmesinden oluşmuştu. Onlarda da devleti oluşturan her boyun belirli arazisi, mülkü ve sürüleri bulunmaktaydı. Her boyun eşyasını ve hayvanlarını diğerlerinininkinden ayırt etmek için bazı işaret ve damgalar kullanılmaktaydı.

Göktürklerde en kayda değer damgalar arasında bengu taşlar üzerine kazınmış damgalar özel bir yer tutmaktadır. Bunlar **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin Bengü Taşları** nın Türkçe yazılmış geniş yüzlerinin üst kısmında bulunmaktadır.

“Kutuz” damgaları olarak kabul ettiğimiz bu damgalar Göktürk kağan sülalesinin damgalarıdır. Buradan “kutuz”, yani yabancı boğa damgasının Göktürk kağan sülalesi tarafından kullanılmış olması “güç”, kuvvet”le özdeşleştirilebilir.

Göktürk kültür çevresinde hatıra taşları ve taşbabalar üzerinde de damgalar bulunmaktadır. Özellikle Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlıklarının etrafında sade balbal şeklinde taşlar üzerinde çeşitli damgalara rastlanılmıştır. Bu damgalar birbirlerinden farklılık gösterdiğinden ayrı boyların damgaları olarak dikkati çekmektedir. Aynı şekilde gerek **Bilge Kağan** gerek **Köl Tigin** gerekse de **Anonim I Anıtlığı**’ndan ortaya çıkarılmış taşbabalar üzerindeki damgalar da farklı boylara aittir. Bu kapsamda bu taşbaba ve hatıra taşlarının sahipleri farklı boylar ve onların beyleridir.

Moğolistan’da yalnız **Bilge Kağan** ve **Köl Tigin Anıtlıklarının** bulunduğu bölgede değil, büyük ölçüde Moğolistan’da yapılan yüzey araştırmaları sırasında birbirinden farklı çeşitli damgalara rastlanmıştır (Granö, 1910: 52-57). Damgalardaki bu çeşitlilik kullanım alanındaki yaygınlığı da göstermektedir.

Damgalar kayalar üzerinde dağınık olarak buldukları gibi bir taş üzerinde birden çok damgaya da rastlanmıştır. Bunlardan biri Moğolistan’da Şivet-Ulan’dan ortaya çıkarılmış damgalı taştır (Ramstedt, 1958: 81). Bu taş üzerinde çok sayıda birbirinden farklı damga kullanılmıştır. Bu taşın bir hatıra defteri gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki anıtlığa gelen boy temsilcilerinin bu taş üzerine kendi boylarının damgasını kazıttıkları görülmektedir.

Türk kültür çevresinde damgalar yaygın olarak kullanılmış ve her boyun belirgin bir damgası ortaya çıkmıştır. Değişik Türk boylarının damgaları çeşitli kaynaklara geçmiştir. Divanü Lugat-it Türk’te Oğuzlar’da her boyun ayrı bir belgesinin ve damgasının olduğu belirtilmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 1992: 1, 55-58). Bu damgalar gerçekten de birbirinden farklılık göstermekte ve farklı boylara ait oldukları anlaşılmaktadır.

Türk kültür çevresinde kullanılan damgalar Anadolu’da yapılan yüzey araştırmaları sonucunda da ortaya çıkarılmıştır. Kayalar üzerine kazınmış bu damgalar Oğuz boylarının damgalarıyla karşılaştırılabilmektedir (Vary, 1968: 54). Gerçekten de kayalar üzerine kazınmış bu damgalarla Oğuz damgaları arasında büyük benzerlik görülmektedir. Aynı kapsamda yapılan çalışmalarla Oğuz boylarının damgalarının Erzurum ili Karayazı ilçesi yakınlarında Cunni mağarasında aynı şekilde tespiti bilgilerin doğruluğunu daha da pekiştirmiştir (Ceylan, 2002: 425). Oğuz boy damgaları ile kayalar üzerine kazınmış damgalar arasında büyük benzerlik ve aynılık dikkati çekmektedir.

Türk kültür çevresinde ortaya çıkan damgalar, bu damgalar arasındaki benzerlik ve hatta aynılıklar kültürel süreklilik açısından önem taşımaktadır. Göktürk

döneminde olduğu gibi daha önceki dönemler ve Göktürk dönemi sonrasında da aynı damgaların kullanıldığı görülmektedir.

Taşlar ve çeşitli eşyalar üzerinde görülen damgalar hayvanlar üzerinde de dikkati çekmektedir. **Divanü Lügat-it Türk**'te damgalar için şöyle denilmektedir: “Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanır” (Kâşgarlı Mahmud, 1992: I, 58).

Gerçekten de geniş otlaklarda sürülerin otlatılması ve yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa gidişlerde yıldı ve sürülerin karışması söz konusuydu. İşte hayvanların diğerlerinin hayvanlarından ayırt edilmesi için işaretlenmeleri gerekiyordu. Bunun için demirden damga vurma aleti yapılmakta ve bu alet üzerine ilgili boyun damgası kazınmaktaydı. Bu alet ateşte kızdırıldıktan sonra özellikle hayvanların arka bacakları üzerine bastırılmakta ve dağlanan hayvan derisi üzerine damga şekli çıkmaktaydı. Bu tür damgalara daha çok atlar üzerinde rastlanmaktaydı. Günümüzde de aynı şekilde atlar üzerine damgalar vurulmaktadır. Bu alışkanlık bozkır kültür çevresinde oldukça yaygın olup, Moğolistan bozkırlarında bu şekilde damgalı atlara yoğun olarak rastlanmaktadır.

Küçükbaş hayvanların kulaklarının ucunun kesilmesi ya da bir tarafına çentik atılması suretiyle diğerlerinin hayvanlarından ayırt edilmeleri sağlanmaktaydı. Bu işaretlemeye günümüzde olduğu gibi “enemek” deniliyordu (Kâşgarlı Mahmud, 1992: III, 256). Böylece hayvanın kulağından bir parça kesilmek suretiyle “en” yapılmaktaydı.

Koyun, keçi türü hayvanların kulaklarına “en” yapılması kültürel süreklilik içinde günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Özellikle Anadolu’da hayvancılığın ön plana çıktığı ve yaylak hayatının bulunduğu kültür çevrelerinde küçükbaş hayvanlara enler yapılmıştır. Bu enlerin geleneğe uygun olarak yapıldığı ve köklü bir geleneğinin olduğu da görülmektedir. Hatta uzun zaman dilimi içinde aynı soydan gelenlerin kullandığı enlerin nesilden nesile geçerek devam ettiği de anlaşılmaktadır (Yalman, 1993: I, 23-25).

SONUÇ

Köl Tigin ve **Bilge Kağan Anıtlıkları** planları, kalıntı ve buluntuları açısından Türk kültür tarihi araştırmalarına büyük ölçüde katkı sağlamaktadır. Anıtlıkların planları, insan heykel, tasvir ve sembolleri, bengü, sunak ve hatıra taşları, hayvan heykel, tasvir ve sembolleri ile taşlar üzerine kazınmış damgaları bakımından Türk geleneğine uygun olarak yapılmışlardır.

Anıtlıklardan çıkarılmış olan buluntular değerlendirildiğinde geçmişten günümüze kültürel bağlar kurmayı ve Türk kültürünün zenginliklerini görmeyi mümkün kılmaktadır. **Anıtlıkların** kalıntı ve buluntuları yeni ortaya çıkarılanlarla

birlikte değerlendirildiğinde anıtlıkların yazılı belgelerinin yanında arkeolojik buluntularının da Türk kültür tarihi açısından ne denli önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Balint, Csanad, (1989), **Die Archaeologie der Steppe**, Wien-Köln: Böhlau Verlag.

Ceylan, Alparslan, (2002), “Anadolu’daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunnı Mağarası”, **Türkler**, 6, Ankara: Semih Ofset, 425-429.

De Groot, Johann Jacob Maria, (1921), **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, Berlin: Walter de Gruyter.

Deer, Josef, (1954), “İstep Kültürü”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. XII(1-2), 159-176.

Durmuş, İlhami, (1994), “Türklerin Kullandığı Armalar”, **Millî Folklor**, 21, 40-44.

----, (1997), “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, 13-19.

----, (2001), “Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çevresindeki Yeri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 183-190.

----, (11 Mart 2002a) “Bilge Kağan ve Köl Tigin Külliyelerinin Türk Tarih ve Kültürü Açısından Değeri”, **Orhun Sempozyumu**, 1-10.

----, (2002b), “Araştırmalar ve Tarihçe”, **Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Ankara: TİKA, 13-21.

----, (2002c), “Bilge Kağan Külliyesinde Yapılan Yeni Arkeolojik Çalışmalar”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 11, 223-232.

----, (2002ç), “Vusunlar”, **Türkler**, I, Ankara: Semih Ofset, 782-788.

----, (t.y), **Bilge Kağan Külliyesi 2002 Yılı Kazısı**, Ankara.

----, (2005), “Eski Türklerde Askeri Kültür”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 385, 4-25.

----, (2006), “Arkeolojik Kalıntı ve Buluntulara Göre Köl Tigin ve Bilge Kağan Külliyesi”, **Bilim ve Ütopya**, 140, 31-35.

----, (2007), “Türk Kültür Çevresinde Renkler”, **Folklor/Edebiyat**, 50, 163-172.

Eberhard, Wolfram, (1996), **Çin’in Şimal Komşuları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Esin, Emel, (1985), “Kotuz: İkinci Köktürk Sülalesinin Tamgası”, **Erdem**, 1(1), 125-145.

-----, (1986), “İlteriş Kağan”, **Erdem**, 2(2), 171-180.

-----, (1980), “Böri”, **Birinci Uluslararası Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul: Kervan Yayınları, 419-451.

Granö, J. G., (1910), “Über die geographische Verbreitung und die Formen der Altertümer in der Nordwestmongolei”, **Journal de la Societe fino-Ougrienne**, XXVIII(2), 1-57.

Jacobson, Esther, (1993), **The Deer Goddess of Ancient Siberia**, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

Jisl, Lumir, (1963), “Kül-Tegin Anıtı’nda 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, **Bellekten**, XXVII(107), 387-402.

-----, (1970), **Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren als Aeusserungen der Religiösen Vorstellungen der Ost-Türken**, Prag: Akademia.

-----, (1960), **Mongolei, Kunst und Tradition**, Prag: Artia Praha.

Kafesoğlu, İbrahim, (1980), “Eski Türkler’de Devlet Meclisi (Toy)”, I. **Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul.

-----, (1989), **Türk Millî Kültürü**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Karamağaralı, Beyhan, (1972), **Ahlat Mezartaşları**, Ankara: Güven Matbaası.

Kâşgarlı Mahmud, (1992), **Divanü Lugat-it Türk**, I., (Çev.: Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Koca, Salim, (2003), **Türk Kültürünün Temelleri**, II, Ankara: Odes Ltd. Şti. Kültür Yayınları.

Koppers, Wilhelm, (1941), “Urtürkentum und Urindogermanentum im Lichte der völkerkundlichen Universalgeschichte”, **Bellekten**, V (17-18), 481-525.

Liu Mau-Tsai, (1958), **Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost – Türken (Tu-Küe)**, I, Wiesbaden: Otto Harrassowitz,

Nowgorodowa, Eleonara, (1980), **Alte Kunst der Mongolei**, Leipzig: E. A. Seemann Verlag,

Orhun Abideleri, (1991), **Haz.:** Muharrem ERGİN, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık, (1987), **Eski Türk Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,

Ögel, Bahaeeddin, (1972), “Türklerde Kartal ve Kartal Arması”, **Türk Kültürü**, 118, 208-226.

-----, (1984), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

-----, (1991), **Türk Kültür Tarihine Giriş**, 6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Radloff, Wilhelm, (1995), **Orhun**, (Çev.: D. Vasiliev), Ankara: TİKA.

Ramstedt, G. T.,-Granö, J. G.-Aalto, P., (1958), **Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Rudenko, Sergei İ., (1958), “The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Nomads”, **Artibus Asiae**, XXI, 101-122.

Sertkaya, Osman Fikri, (1995), “Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitabelerinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine”, **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153-159.

Sümer, Faruk, (1999), Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I-II, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Tallgren, A. M., (1938), “Some North-Eurasian Sculptures”, **Eurasia Septentrionalis Antiqua**, XII, 109-135.

Thomsen, Wilhelm, (1993), **Çözölmüş Orhun Yazıtları**, (Çev.: V. Köken); Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yalman (Yalgın), Ali Rıza, (1993), **Cenupta Türkmen Oymakları**, I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

